

Omaelulookirjutus taasiseseisvumisest nullindateni

Leena Kurvet-Käosaar, Rutt Hinrikus

Omaeluloolisuse mõistest

Nullindate kirjanduspildi üheks iseloomulikuks jooneks võib pidada (oma)elulookirjutuse jõulist ja üksjagu vastuolulist esiletõusu. Sellest annab tunnistust mälestuste, autobiograafiade, päevikute ja muu eluloolise proosa osakaalu pidev kasv ilmunud algupärandite hulgas. Kuigi see on äratanud eluloolisuse vastu kriitika püsivat huvi, ei ole Eestis omaelulookirjutus kirjandus- ja kultuurimaastikul senini selgelt paigutatunud ning paljud küsimused on läbi vaidlemata. Omaeluloolisuse teemani on kirjandusuurimuses ja kirjanduskriitikas põhjalikumalt jõutud just nullindatel ja seda võib kirjandusmaastikul pidada samavõrd oluliseks arenguks kui omaelulookirjutuslike teoste hulga ja populaarsuse märkimisväärset kasvu. Käesolev artikkel käsitleb eesti nullindate omaelulookirjutust ja selle retseptiooni, taustaks on valdkonna mõned olulised teoreetilised debatilised ja arengumudelid.¹ Keskendudes tekstikorpuse kujunemisele ja uute vormide, teemade ja vaatenurkade esilekerkimisele, vaadeldakse nullindate omaelulookirjutust ka kogu taasiseseisvusaja lõikes ühe jätkuva protsessina.

Omaelulookirjutuse puhul on tegemist raskesti piiritletava tekstuaalse praktikaga, mida on käsitletud suure hulga erinevate mõistete abil. Eesti kontekstis on domineerinud mõisted *mälestused* ja/või *memuaristika*, nullindatel on lisandunud mitmeid uusi üldnimetusi, näiteks *elukirjandus* (Kaus 2009a: 41–57), *elulookirjandus* (Vaher 2009: 1564–1573), *faktikirjandus* (Mutt 2009b: 12), *mäluproosa* (Velsker 2009: 1410–1425).² Mõistete popurriis tõuseb esile Jaan Krossi poolt juba 1998/2003. aastal kasutusele võetud *omaeluloolisus*, mis Krossi sõnutsi läbib kogu kirjaniku loomingut. „Kõik, mis kestab kirjutaja kirjutab, on tema enese lugu,“ kirjutab Kross (Kross 2003a: 17), kuid tema jaoks ei piirdu omaeluloolisus üksnes (kirjandus)tekstiga, see on laiemas mõttes ka ühiskondlik praktika, mis eri ajastutel avaldub eri viisil. Kui ühiskond kehtestab reeglid, mis reguleerivad inimeste elu, siis ei salli totalitaarsete ühiskondade võimustruktuurid nende eiramist ka elulookirjelduses (samas, 2003a: 21–22).

1 Artikkel on valminud ETFi grandi „Adressaadi dünaamika eesti elulookirjutuses“ (ETF 9035) ja sihtfinantseeritava teema „Kultuuriloo allikad ja kirjanduse kontekstuaalsus“ (SF0030065s08) toetusel.

2 Väga oluline mõiste on Aare Pilve poolt kasutusele võetud ja teoreetiliselt süvitsi paigutatud *minakirjutus* (vt Pilv 2005: 135–154; 2010: 122–130). Minakirjutuse puhul ei ole aga kindlasti tegu nullindate omaelulookirjutust hõlmata püüdva üldmõistega, vaid teadliku eemaldumisega autobiograafia mõistest, eriti narratiivikesksest positsioonist selle määratluses, mis iseloomustab teatud taotlusi või suundumusi taasiseseisvusaja kirjanduses laiemalt.

Mõiste (*oma*)elulookirjutus, mida käesolevas artiklis kasutame, on eelkõige ingliskeelsest terminist *life writing* tuletatud katusmõiste, mis viitab eri tüüpi tekstidele, mis keskenduvad kellegi elu kujutamisele (Smith, Watson 2010: 3). Rahvusvahelises kasutuses on (*oma*)elulookirjutus asendanud varasema *autobiograafia* mõiste, mida nüüd kasutatakse valgustusajal esile kerkinud indiviidi autonoomsust ja vahendatud elu universaalsust rõhutava omaelulookirjutuse vormi tähistamiseks (samas, 3). Ingliskeelses maailmas hakkas eluloolisus kirjandusruumi sisenema 1970. aastatel püüete kaudu määratleda autobiograafiat kindlate tunnusoontega kirjandusliku žanrina. Teedrajavaks käsitluseks sai prantsuse autobiograafia-teoreetiku Philippe Lejeune'i „Autobiograafiline leping“ (1975, ingl k 1980; eesti k vt Lejeune 2010). Lejeune rõhutab, et autobiograafia puhul ei taotleta „reaalsuse efekti“, vaid kujutataksegi reaalsust (samas 2010: 215), see aga loob teatud eeldused teksti tõeväärtuse suhtes. Žanripuhas autobiograafia põhineb autori, jutustaja ja peategelase identsusel ning referentsiaalsuse lepingu sõlmimisel lugeja ja autori vahel. Võttes aluseks lugeja positsiooni, defineeris Lejeune autobiograafiat kui tagasivaatelist juttu proosas, „mille esitab reaalne inimene oma eksistentsi kohta, kui ta asetab rõhu iseenda individuaalsele elule ning eelkõige oma isiksuse ajaloole“ (samas, 197). Lisaks žanripuhtale autobiograafiale määratles Lejeune välistusmeetodil ka mitmed autobiograafilised žanrid, näiteks memuaari (kus rõhk ei ole isiksuse arengulool, vaid ümbritseval kultuurikontekstil) ja päeviku (millel puudub retrospektiivsus) (samas, 197). Autobiograafiauringute arenedes muutus Lejeune'i žanrimääratlus problemaatiliseks, kahtluse alla seati nii viitelisuse võimalikkus (de Man 1979: 919–930), tõe mõiste olemus (Smith 1990: 145–164) kui ka žanrimõiste kasutamise produktiivsus võrreldes laiemaga tekstipraktika mõistega (Gilmore 1994). Tänapäeval ei eristata (*oma*)elulookirjutust kui üht žanri, vaid kui katusmõistet, mille alla mahub suur hulk eri žanre ja tekstipraktikaid. See näitab, et võimalused omaelulookirjutuslike tekstide liigitada on peaaegu piiramatud ning piir eluloo ja kirjanduse, fakti ja fiktsiooni vahel on enam-vähem määratlematu. Niisuguste seisukohtadeni on rahvusvahelises (põhiliselt ingliskeelses) kirjandusruumis jõutud suurte tekstikorpusete põhjaliku läbitöötamise ja teoreetiliste paradigmade dünaamika kaudu. Eesti kirjandusmaastikul on omaelulookirjutusse puutuvad diskussioonid veel algusfaasis ning paljudes küsimustes pole ühtsete üldiselt aktsepteeritud seisukohtadeni (näiteks mõistestik, omaelulookirjutuse koht kaanonis jms) veel jõutud. Üks seniseid põhjalikumaid käsitlusi on 2010. aastal ilmunud Methise omaelulookirjutuse erinumber „Omaelulookirjutus Eesti kultuuriloos“ (Kurve-Käosaar 2010a).

Kriitika omaelulookirjutusest. Fakt ja fiktsioon

Kriitikas tõusis (*oma*)elulookirjutuse teema tugevamalt esile eelkõige nullindate lõpus. Üheks ajaliseks tähistajaks võiks pidada aastat 2008, mil kaks olulist eesti kultuuri aastaauhinda – Eesti Kultuurkapitali kirjanduse aastaauhind ja riigi kultuuripremia – anti Mari

Tarandi mälestusteosele „Ajapildi sees“ (2008) ning kirjanduse sihtkapitali aastaauhind esseistika kategoorias Hellar Grabbi teosele „Vabariigi laps“ (2008). Samal aastal ületasid elulookirjanduse müügiarvud esmakordselt ilukirjanduse omi ning omaelulookirjanduse menukupotentsiaali tõi eriti jõuliselt esile Mihkel Raua „Musta pori näkku“ (2008). Tarandi ja Raua teose retseptatsioonile toetudes võib öelda, et just aasta 2008 tähistab seda murdepunkti, mil enese (ja teise inimese) elust kirjutamine jõudis piisava kontsentratsioonini, et ühel või teisel viisil avalikkuse suurema tähelepanu ette jõuda (vt ka Kurvet-Käosaar 2011: 535–551). Aasta murrangulist tähtsust (oma)elulookirjanduse esilekerkimisel on rõhutanud ka Jan Kaus: „Aasta 2008 tõi eriti selgelt esile, et proosa pole mitte ainult või eelkõige fiktsioon, mille taotluseks on luua ja kirjeldada võimalikku maailma, vaid ka mälestuskirjandus, mille eesmärgiks on meenutada olnud maailma realselt eksisteerinud inimeste kaudu.“ (Kaus 2009a: 41.)

Nullindate esimese pikem arutlus faktuaalse ja fiktsionaalse proosa eristamisest ja esindatusest pärineb aga Luule Epneri 2005. aasta kirjanduse aastaülevaatest. „Memuaarid liigitatakse tavaliselt kirjanduse äärealale nn kirjandusliku dokumentalistika valda,“ nendib Epner, kuid ei lasku pikematesse teoreetilistesse aruteludesse, mööndes, et „küsimus on ka asjade nimetamises“ (Epner 2006: 438). Kümneni edenedes kohtab kriitikas üha rohkem tähelepanekuid sellest, et mälestused, elulood ja muu „elukirjutus“ tungib peale ja võtab kirjanduselt koha ja ruumi. Oluliseks küsimuseks tõuseb piir, mis eristab kirjandust mittekirjandusest või ilukirjandust faktikirjandusest. Sirje Olesk nimetab Valentine Nõlvaku 2007. aastal ilmunud „Ellujääjat“ üheks aasta tähelepanuväärseimaks raamatuks, kinnitades, et see pole elulugu, vaid elu panoraamselt esitav kirjandus. Samas võtab ta proosaülevaates vaatluse alla mitmeid päevaraamatuid, esitamata küsimust nende žanrilise kuuluvuse kohta (Olesk 2008: 430). 2009. aastal alustas Tiit Hennoste mõttevahetust nullindate kirjandusest, mida vedasid edasi Mart Velsker, Vaapo Vaher, Jan Kaus, Kalev Kesküla ja Piret Viires. Velsker kinnitab, et niinimetatud mäluproosa on kõige laiema kandepinnaga ala nullindate eesti kirjanduses (Velsker 2009: 1422), eristades dokumentaalset mäluproosat (mälestused, päevikud, biograafiad, autobiograafiad, mäletamisele orienteeritud esseistika), ajaloolist proosat ja mälu temaatikaga tegelevat ilukirjandust. Kuigi Velsker põhjendab mäluproosa suurt osakaalu osaliselt seda laadi teoste suure müügiõnnega, leiab ta, et tegu on „eeltsensuurist vaba kirjandussituatsiooni“ loomuliku arengudünaamikaga (Velsker 2009: 1422). Samasugusel seisukohal on ka Mathura, kes lisaks seostab omaelulookirjutuse populaarsust „inimese sisemise tühjuse ilmsiktulekuga materiaalse heaolu saabudes“ ning katsega tuntud inimese elule keskendumise kaudu täita tühimikku, „mis on tekkinud Jumala figuuri kadumisel ühiskonna keskmest“ (Mathura 2012: 217).

„Minevikku vaatavate mitteelukirjanduslike raamatute osatähtsus on sel sajandil Eestis hüppeliselt kasvanud,“ konstateerib Mart Velsker (Velsker 2009: 1422) ja sellega jääb üle vaid nõustuda. Eri autorid määratlevad küll ühte või teist teost erinevalt (näiteks Mihkel Raua

„Musta pori näkku“ peavad paljud ilukirjanduseks, segadust tekitab juba mainitud Valentine Nõlvaku mahukas teos, veel enam Käbi Laretei artistlik elukirjandus), kõik on aga ühel nõul, et sellist omaeluloolise kirjanduse laviini ei ole eesti mõõdukalt rahulikule kirjandusmaastikule enne langenud. Nii jõutaksegi kümnendi edenedes olukorrani, kus igasugune oma elust kirjutamine, mälestused, elulood ja muu „elukirjutus“ tungib peale ja ähvardab võtta kirjanduselt koha ja ruumi. Seega vajadus hoida selgelt lahus (oma)elulookirjutuse massižanre kui kirjandusväliseid ilminguid ja (vähemalt otsapidi) kirjandusse kuuluvaid mälestusteoseid on jätkuvalt aktuaalne. Siiski keskenduvad (oma)elulookirjutuse kriitilised diskussioonid üha nüansseeritumalt eri žanride (näiteks mälestus, päevik, autobiograafiline romaan) käsitlemisele, eluloolise ja kirjandusliku suhestumisviisidele, individuaalse subjektsuse ja laiema ajaloovahendamise praktikatele.

Autobiograafia ja omaelulookirjutuse kriitilistes diskussioonides on väljamõeldud (fiktsionaalse) ja tõese (faktuaalse) vahekord moodustanud ühe keskse pingejoone, eelkõige omavahel seotud autobiograafilise mina ja autobiograafilise tõe temaatika kaudu (vt Kurvet-Käosaar 2010b: 11–13; 2003: 179–183). Ühelt poolt on oluline, et omaelulookirjutuse teeb lugejale ligitõmbavaks arusaam, et vahendatakse reaalselt, tegelikult läbielatud elukogemust. Teisalt aga vaadeldakse omaelulookirjutust kui tekstuaalset representatsiooni, mille mõju, sarnaselt väljamõeldud tekstiga, määravad eelkõige kirjanduslikku laadi tegurid (näiteks narratiivse struktuuri, hääle, kujundiliste ja temaatiliste korduste ja mina-metafooridega seotud aspektid) (Culley 1998: 217). Nullindate omaelulookirjutuse retseptioonis tõuseb fiktsionaalse ja faktuaalse (ehk mittefiktsionaalse) vastandus esile eelkõige kvaliteedikriteeriumina. Nii leiab Mihkel Mutt:

Ilukirjanduslik väljamõeldis kui aine töötlus läbi isikupärase prisma ning stiili näib taganevat dokumentaalse ees või vähemasti sellega ühte sulavat. Üheks põhjuseks on arusaadavuse probleem. [---] Päris kunstist on suhteliselt raskem aru saada, sest konkreetse teose mängureeglid tuleb endale selgeks teha. [---] Nii muutuvadki keerukamad kunstilised struktuurid järjest vähematele jõukohaseks. (Mutt 2009a.)

Kuigi Mutt rõhutab, et ei pea üht žanri teisest halvemaks ega arva ka, et kõik elulood ja mälestused oleksid kirjutatud „kuidagi primitiivselt“, on suur osa neist tema arvates „pandud kirja n-õ elu enese vormides ja vähemasti esmatasandil kõikidele mõistetavad“ (samas). Veidi leebemas toonis sekundeerib Mutile Vaapo Vaher: „Pelgan, et just kvaliteetse realismi puudumine on tõsielulist otsiva publiku pannud lippama elulookirjanduse järele. Mis polegi paha, sest sedasorti lektüüri on sadestunud heas teostuses.“ (Vaher 2009: 1572.) Nii Muti kui ka Vaheri väidete põhjal tõstatub huvitav küsimus omaelulookirjutuse mõjuväljast nullindate lugeja vormimisel: Vaheri arvates võiks omaelulookirjutus imponeerida juba väljakujunenud (põhimõtteliselt aktsepteeritava maitsega) lugejale, Muti arvates loovad sedasorti tekstid uut, (hea) kirjanduse nüansside suhtes ignorantset lugejaskonda. Põhimõtteliselt sama meelt

on ka Jan Kaus, kelle arvates „siia-sinna reisikirjakesed, krehvtised ja kuulsad elulookesed, muljelisus ja musta pesu näkku“ ehk teisisõnu siis (oma)elulookirjutuse massikultuuri poolsem ots tõrjub tagaplaanile selle, mis peaks olema kirjanduse roll (Kaus 2009b: 1695). Kuigi (oma)elulookirjutuse retseptioon ei ole üksnes kriitiline, domineerib arusaam, et tegu on nähtusega, mis on (kõrg)kultuurile ohtlik ja risustav ning selle säilitamiseks on vajalik asuda kaitsepositsioonile ja hoida kirjanduse piirid pigem suletuna, isegi kui see tegelikkuses realiseeritav ei olegi. Tekib tugev seos elulookirjutuse buumi ja nii kirjakuultuuri kui ka igapäevakultuuri allakäigu vahel, mis väljendub hea maitse ja eetiliste piiride ületamises era- ja avaliku elu teljel, võimetuses tajuda olemuslikult keskseid aspekte ning argielulisuse ja kiirtarbimise pealetungis.

Lisaks võiks aga küsida, kuidas võiks omaelulookirjutust vaadelda esiletõusnuna kirjanduse enda seest ning selle piiridel. Lähtudes samuti fiktsiooni ja faktuaalsuse teljest, visandab Tiit Hennoste mälu kirjanduse avaldumisvormi analüüsidest mitmetasandilise skeemi: (täpne) mäletamine *versus* unustamine, paljaskiskumine *versus* vaikimine-varjamine, kirjanduslikkus *versus* mittekirjanduslikkus – mille eesmärgiks ei ole niivõrd hinnangute andmine kui omaelulookirjutuse kaardistamine nullindate kirjanduspildis (Hennoste 2009: 1277). Nentides, et on raske tõmmata selgelt eristusjoont mälestuste ja proosa vahele, toob Hennoste siiski välja võimalikud kirjanduslikkuse kriteeriumid – kindel arenguliin, tegelased kui võimalikud üldistused, teadlik motiivide valik, keelekasutus ja kujundid (samas, 1277) – täpsustamata, millised tingimused peavad olema täidetud selleks, et mingit teost autobiograafiana või autobiograafilisena lugeda. Kas siin võiksid kriteeriumidena toimida näiteks Philippe Lejeune'i „Autobiograafilises lepingus“ väljatoodud autori, jutustaja ja peategelase identsus? Kuhu paigutuksid sellisel juhul teosed, kus selline identsus puudub, kuid mille osas lugejal sellegipoolest tekivad referentsiaalsed seosed autori eluga? Juba nõukogude perioodi lõpust ja taasiseseisvusaja algusest pärineb romaane ja proosateoseid, mille puhul omaeluloolisus on olnud üldiselt aktsepteeritud aspektiks, näiteks Jaan Krossi lähiajalugu käsitlev lühiproosa ning romaanid „Wikmani poisid“ (1988), „Mesmeri ring“ (1995) ja „Paigallend“ (1998), Viivi Luige „Seitsmes rahukevad“ (1985) ja Eeva Pargi „Tolm ja tuul“ (1992).³ Kuigi neil teostel on kahtlemata oma roll taasiseseisvusaja omaelulookirjutusliku liini kujunemisel kirjanduses, võiks kesksemaks pidada neid teoseid, mis enesest teadlikult problematiseerivad (tegelikult) elatud elu ja kujutlusvõime abil loodud maailmade piiri. Omaette kategooriasse võiks nullindate (omaelulookirjutuslikus) proosas paigutada teosed, mille fookuses on mälu katkendlikkus ja selektiivsus (Madis Kõivu „*Studia memoriae*“-sari) või teadlikud mängud eluloolisuse ja kirjanduse piiridel (Anton Nigovi [Tõnu Õnnepalu] „Harjutused“ ja

3 Krossi lähiminevikku käsitlevate romaanide, sh nende omaeluloolisuse kohta vt Laanes 2009, Luige teose „Seitsmes rahukevad“ omaelulookirjutusliku tõlgenduse kohta Kurvet-Käosaar 2007: 211–234.

Õnnepalu „Flandria päevik“) ning mida lugedes ei ole võimalik mööda vaadata omaelulookirjutusliku teksti konstrueerimise küsimustest.

Nii moodustab näiteks Kõivu „*Studia memoriae*“-sarja teostes mäletamise protsess ise teoste põhituuma. Kõiv taastab oma lapsepõlve Valgat, lähenedes sellele paik-paigalt, püüdes näiteks taastada roheline lambivarju täpset asukohta elutoas, varju, mille tänavalatern heidab suurele kastanile maja ukse ees jne. Väljamõeldud ja tegeliku maailma lõhe tuleb eelkõige esile subjektiivse täpsuse (või selle illusiooni) tagaajamisel, (psühho)topograafiliste dilemmade ja paradokside selgitamisel iseendale, mis lugejale võib mõjuda ligipääsmatuna. Reaalse ja väljamõeldud maailma omavahelist suhestatust problematiseerivad teadlikult ka Tõnu Õnnepalu teosed, näiteks Anton Nigovi „Harjutused“ (2002), mis kohe alguses tekitab segadust pseudonüümi/väljamõeldud autori kasutusega, kuid sealsamas juhendatakse lugejat seda lugema (ka) autobiograafiliselt: „Anton Nigov ei ole pseudonüüm. See on minu nimi. Nagu Gustave Flaubert öelda tavatses: Emma Bovary, *c'est moi*. Mina ütlen: Anton Nigov olen mina. Aga mitte nii nagu Flaubert. [---] Nigov on autor. Viibides Tõnu Õnnepalu nime all Pariisis ja juhatades seal Eesti Instituuti, pani ta ühtlasi kirja need märkmed. Neis on kõik tõsi“ (Nigov 2001: 8). Õnnepalu lahustab nn tegeliku elu ja sõnade abil loodud maailma piiri. Ta justkui loob end autobiograafiliselt lugeja silme all, samas ei hõlma lugu teda ei autobiograafilise subjekti ega fiktsionaalse tegelasena. Samasugune liin jätkub ka selgemalt autobiograafiliseks peetud teoses „Flandria päevik“ (2007), mis mitmetasandiliselt harjumuse ja harjutuse vahel liikudes kulgeb teatud olemuslike orientiiride suunas, milles sulanduvad teineteisesse Belgias kirjanike pansionaadis viibiv Õnnepalu ja (kesk)eesti juurtega elatanud keskaegne munk.⁴

Ajalises raamis on oluline, et „*Studia memoriae*“-sarja teostest on nullindatel ilmunud kaks köidet, vaid mõnekümne eksemplarise tiraažina ilmunud „Suvi Pääbul ja kinnijooks Raplas“ (2009) ja „Poisid ja tüdrukud“ (2010). Sarjaga alustas Kõiv juba 1990. aastatel („Rännuaastad“ (1994), „Kolm tamme“ (1995), „Kalad ja raamatud“ (1998) ning sama sarja kuuluv, kuid romaanina kataloogitud „Kährikerko man Pekril“ (1999)) ning seega kuulub tema omaelulookirjutuslik *œuvre* tegelikult palju varasemasse aega. See aga tõstatab omakorda küsimuse, kuivõrd on üldse õigustatud mingi (kirjandus)nähtuse surumine kümnendi raamidesse. Omaelulookirjutuse arengut vaadeldes võib öelda, et selle dünaamika avaneb paremini mitte ainult kahe eelneva kümnendi vältel, vaid veelgi laiema tagasivaatena enam kui sajandi ulatuses. Ka kitsamalt nullindate omaelulookirjutust jälgides on oluline teadvustada, et mitmed selle arengu olulised tähised märgiti nii Kõivu kui ka Õnnepalu, osalt ka Krossi teoste kaudu maha juba sellele eelneval kümnendil. Nullindatega seob neid kõige enam see, et kõik autorid on avaldanud omaelulookirjutuslikke teosed ka sel kümnendil (Kross kahtlemata oma põhiteose selles žanis), kuid omaelulookirjutuse esiletõus taasise-

4 Vt ka Piiv 2009: 14–15, Kurvet-Käosaar 2008: 470–473.

seisvusaja kirjanduspildis, eelkõige uuenduslikkuse seisukohast jääb kümnendi piirile ja eelmisesse kümnendisse.

Mälu ja mälestused

Taasiseseisvumisest alates on aasta-aastalt suurenenud inimeste hulk, kes on soovinud rääkida, mis „juhtus tegelikult“, ja jäädvustada oma mälestused oma raamatus. Praeguseks on suur hulk mälu „raamatuteks raiutud“ ja vahel tundub, et mälestuste ja elulugude kõrval võib teised mäletamiskultuuri nähtused tagaplaanile jätta. Oma eluteest kirjutavad eestlased nii kodu- kui ka välismaal, enamasti vanemas, aga ka nooremas eas. Mälestusraamatuid võib rühmitada mitme tunnuse põhiselt: autori kogemuste sarnasuse järgi või põlvkondlikul või professionaalsuse alusel. Mõne elukutse esindajail on edasi kanda eelkäijate pikad traditsioonid, nende hulka kuuluvad kindlasti arstid, näiteks on memuaare avaldanud mitu väliseesti arsti. Mälestuste autorite hulgas on arvukalt teadlasi, vähe ei ole ka kunstnikke. Muusikute ja muusika ajalugu võlgneb tänu Valter Ojakäärule, kes on vilunud sulega kirjutanud niihästi muusiku elust ja tööst kui ka suurtest muutusest ühiskonnas. Paljud levimuusikud ei ole ise vaeva näinud, sest neile on kirjutajad ja nende abilised ise pakkumised teinud. Rohkesti kirjutavad sõja läbi teinud mehed, samuti represseeritud, need kaks rühma langevad sageli kokku. Dissidentidest on kirjamehena silma paistnud Viktor Niitsoo, oma elust kirjutab ka Lagle Parek, kelle raamat ilmus koos ema Elsbet Pareki mitukümmend aastat tagasi kirjutatud mälestusraamatuga. Elsbet Pareki mälestused esindavad kultuuriloolisi mälestusi parimal viisil, kuna ta seob oma kogemused ajastu arengukäikudega. Mälestuste paremiku iseloomustabki niihästi kirjutaja suleosavus kui ka analüüsivõime. Ükskõik kuidas üksikuid teoseid hinnata, üheskoos saab neist päris tiheda ajapildi Eestist, eriti Nõukogude okupatsiooni perioodist.

Loomulikult on mäletamise protsessis kaasa lõõnud professionaalid. Kirjanikel on kahtlemata eeliseid amatöörina ehk esimest korda pikka ja sidusat teksti kirjutavate kaasaegsete ees. Debora Vaarandi ja Harri Jõgisalu, Veera Saar, Vladimir Beekman või Oskar Kruus lisavad oma mälestustega igaüks ajapildile mingi värvi. Hõrkude mälopiltide ja luuletaja keeletajuga Vaarandi „Aastad ja päevad“ on nauditav lugemine, alapealkiri „Nooruse lugu“ osutab samas ühe ukse sulgemisele. Vaarandi on otsustanud mitte jõuda sündmusteni, mida oleks peaaegu võimatu kirjeldada valimata platvormi, millelt kirjeldus esitada. Jõgisalu hoiakud on selged, ka on ta täpne ja asjalik jutustaja, kes kirjeldab usaldusväärset aega ja inimesi. Heino Kiike on raske ületada kvantiteedilt ja kangekaelselt järjekindlusest võimalikult kogu oma elu ajalugu kirja panna ja lugejate ette tuua. Ta arvukad päevikud laotavad laiali tähelepandavalt detailse ajapildi koos ühe kange mehe minapildiga, kes eelistab tasakaalukale igavale korrektsusele suu puhtaks rääkimist ja oma tõe kuulutamist. Kui erinevad loojad ka ei oleks, missuguseid seisukohti jagaksid või vaateid pooldaksid – oma isikuloo on kõik asetanud ajastu loo taustale.

Mälestused on silmapaistval kohal Henn-Kaarel Hellati ja Mihkel Muti loomingus, kelle sulge on kindlalt juhtinud memuaristide klassikaline printsip *sine ira et studio*. Oma mälestustes on mõlemad maalinud tähelepanuväärselt üksikasjaliku ajastupildi. Hellat vaatleb end kui n-ö näidisjuhtumit või ajaloolist eksponaati, kelle puhul võimalikult erapooletud eluloolised killud ehk autori sõnutsi „niidijupid“ on vahel ka fantaasiat appi võttes sidusaks looks liimitud: „See ei ole minu tõeline elulugu, kuigi olen protagonistile andnud enda nime. Aga ma ei häbene pihtida, et mu mälu on keskmiselt kehv. [---] kui minna kujundlikuks, siis on see aastakümnete tagune mälu nagu niidijupikesed, mida ma üritan üheks pikaks ja kirjuks niidiks, terveks niidirulliks kokku kleepida. Kusjuures liimiks on ei miski muu kui fantaasia, väljamõeldis.“ (Hellat 2002: 10.)

Vabandades oma mälu ebatäiuslikkust, on Hellati ajapilt ometi äärmiselt tihe ja detailne, hõlmates nii ajajärgu mentaliteeti ja vaimsust kui ka esemelist keskkonda, nii kasvatuspõhimõtteid kui näiteks mööblitki. Hellatite kodu kujutades antakse pilt 1930. aastate eesti intelligendi kodust, kus valitsesid ranged kasvatuspõhimõtted, mis toetusid töökasvatusele ja kus laste hellitamist lausa kardeti. Nõukogude võimu taaskehtestamine ning sõja järelkajad loovad autori kujunemisaastate õhustiku. Aktsendiks on 1949. aasta küüditamise hirm ja lõputu maatöö. Sellest päästab lõpuks jõudmine ülikooli: „Minust „inimese tegemine“ oli olnud sel kümnendil eriti intensiivne, selle kallal olid vahelduva eduga vaeva näinud suur hulk väga erisuguse oskuse, mentaliteedi ja sihtidega meistreid.“ (Hellat 2008: 280.) Võiks öelda, et „Inimese tegemine“ (2008) on Hellati parim teos. See osutab, et omaelulooline kirjutamine sageli otsekui avab peidetud maailma ukseid ja mälu toob välja ammu unustatud tagavarad.

Mihkel Muti kuueosalised mälestused („Mälestused“ I–VI, 2009–2011) konkureerivad tiheda ajapildistiku loomisel eesti memuaristika paremikuga. Mutt on valinud vaoshoitud ja erapooletu stiili. Ta alustab arutlusega selle üle, kui palju tema ise või kaasaegsed üldse oskasid tajuda aja märke ja järeldab, et tema lapsepõlves avaldusid ajastu indikaatorid varjatult: „Kõige sagedamini – ja see on võib-olla isegi kõige olemuslikum – avaldusid need hoopis miinusemärgiliselt, millegi puudumisena. See tähendab: kui vähe keegi soovis end eelmise ajastu esindajana välja paista lasta. Hirm oli suur.“ (Mutt 2009b: 99.) Mutt märgib, kuidas ta kirjutades tajus, kui väike ja seetõttu ka üksteisega mingil viisil seotud on eesti rahvas, iga pere lool on oma osa ja tähendus ühises loos. Mutt ei võta meenutades ei pihtija ega tunnistaja rolli, vaid ajapildi täpse kirjeldaja ülesande, olgu teemaks perekond või ühiskond. Kui ta meenutab näiteks, kuidas käis tennist mängimas, kirjeldab ta mängukohta ja tingimusi, vahendeid ning otse loomulikult ka kaasmängijaid ja tennise staatust tol ajal ja tolles kohas. Ta vaatleb ja analüüsib mineviku Mihkel Mutti samasuguse huviga kui teisi kaasaegseid, ta lihtsalt teab temast rohkem. Muti nähtud ja kirjeldatud eluring piirdub mälestuste viimastes osades pealinna loominguliste ringkondade ja boheemlaskonnaga, kuid ta oskab ka seda sektorit kujutada nõnda, et see ringkond peegeldab ka ühiskonda laiemalt.

Üks klassikaline võimalus omaeluloolise aine esitamiseks on keskendumine lapsepõlvemälestustele. Autorid on oma lapsepõlve minast kirjutamise ajaks sedavõrd distantseerunud, et nostalgia või protesti kaudu konstrueeritakse too kauge aeg vähem või rohkem fiktsionaalsena. Heljo Mänd („Väikesed võililled“, 1983/2008) ja eriti Leelo Tungal („Seltsimees laps“, 2008, „Samet ja saepuru“, 2009) on leidnud isikupärase viisi kujutamaks maailma lapse vaatepiiri kõrguselt. Pildid, mis niisugusest perspektiivist avanevad, näivad naljakad ka siis, kui need on täis traagikat. Küllap nadivad Leelo Tungla kohati musta huumorit rohkem täiskasvanud lugejad, kellel on analoogilist ajakogemust. Elin Toona on kasutanud lapse vaatepunkti oma varasemas läbilöögiteoses „Lotukata“ (1969) ja sellele ajaliselt järgnevas n-ö „Lotukata“ teises osas, mis kannab nime „Kolm valget tuvi“ (1992), balansseerides fiktsionaalsuse ja omaeluloolisuse piiril. Nii nagu Leelo Tunglal on ka Elin Toonal lapse vaateväli omamoodi ülekanemehhanismiks, mis seob erinevaid vaatekohti. Elin Toona vanaemale pühendatud mälestusteos „Ella“ (2008) kasutab julgelt dokumentaalmaterjali, põimib teksti ohtralt kirjakehtkendeid, liigub ajas edasi-tagasi. (Välis)eesti omaelulookirjutuses on „Ella“ erandlik avameelsuselt, millega toob privaatsfääri avalikku ruumi, lugejate ette. Nii avab ta teos põgenike probleemide keerukuse kohta mõnegi lugeja ilmsüütud silmad. Kunagisest lapsest tänasele lapsele on kirjutanud veel mitmed autorid (näiteks Tiia Toomet), selgitades, kuidas mõista „vana aega“.

Kõige olulisemaks erinevuseks, mis eraldab 1990. aastaid varasematest ja hilisematest kümnendest, on üldrahvalik mälutöö, minevikukogemuste, eriti nõukogude vägivalda üleelanute kogemuste talletamise vajalikkuse teadvustamine ja laialdane kogumistöö. Eluloohälte polüfoonilisus on saavutatud tänu rohujuuretasandi kaasamisele ning võimalik tänu ühiskonna demokratiseerumisprotsessidele. Mõistmaks elulooraamatute produktsiooni ja selle kasvu võimalikke põhjusi, peaksime vaatama tagasi aega, mil mälutöö algas – 1980. aastate lõppu. Mälu järjepidevuse taastamise hoogtöö haaras aasta-aastalt kaasa uusi meenutajaid, tõi esile uusi teemasid, kogumistöö on käinud meenutamise ja käsikäes ja võimaldanud luua midagi, mida varem pole eksisteerinud sel kujul: omaelulooliste mälestuste tekstikorpuse, mis hõlmab tekste alates lihtsatest igamehemälestustest kuni kunstitiheda autobiograafilise kirjutuseni. Möödunu tuli rääkides mõtestada, et hoomata toimunud ja toimuvaid protsesse kui mitte globaalsel, siis vähemalt personaalsel tasandil. Kirjutamine on jutustamise kõrval eluloolise kogemuse jagamise mõjuv võimalus. Hajusad mälupeeglid saavad kirjutades selged piirid ja korrastuvad, lihtne jutustamine lõpeb sageli kirjalikuks tekstiks vormistamisega ja võimaluse korral tipneb trükis avaldamisega.

Möödunu mõtestamisele lisas selgust sõja järel paguluses ilmunud mälestuste jõudmine kodumaa raamatukogudesse. Mitu kümnendit olid need mälestused olnud ju eesti lugejatele kättesaamatud. Eestis ilmus nõukogude ajal mälestusi vähe ja paljudesse neist suhtuti kui ajalehepropagandasse, kuigi mõned võeti vastu tähelepanu, vahel isegi heldimusega. Side traditsiooniga oli katkenud, kuid vajadus järjepidevuse järele elas sageli varjatud ja vahel

veidralgi kujul edasi. Seetõttu pole imekspandav, et 1990. aastatel kogutu oli sageli testimoniaalse rõhuga. Mitmesuguste kogumisprojektide abil on praeguseks Eesti Kirjandusmuuseumi elulugude kogusse koondunud ligikaudu kolm tuhat omaeluloolist mälestuslikku teksti. Suured kogud on ka Eesti Rahva Muuseumis ja mitmel pool mujal. Kui võtta arvesse ka mitmesuguseid varem kogutud mälestusi, on omaelulooliste tekstide koguhulk veel suurem.

Mälestuste rohke avaldamine tõi raamatuturule seninägemata külluse, uued hääled, uued paradigmad. Trükikirjandusse ilmusid senised tabuteemad alates 1980. lõpust, mil asuti valgeid laike kustutama. Küüditamine oli rääkimata lugude hulgas keskne: 1990. aastal ilmus Mart Laari koostatud mälestuste ja dokumentide valik „14. juuni 1941“ ja samal aastal Aili Viitari mälestused 1949. aasta küüditamisest „Siberi raamat“. 1990. aastal ilmus ka Vello Raigo kirjadena naisele kirjutatud „Sinule, Tiu: rindepäevik“, ehe dokument, Punaarmeele värvatud ja tööteenistusse sunnitööle nälgima saadetud mehe tunnistus. Järgmine aasta lisas uusi mälestusi Siberi laagritest ja küüditatute elust, aga ka niinimetatud Eesti ajast (näiteks Elsbet Pareki mälestused). 1993. aastal ilmus esimesi koguteoseid „Eestlased tööpataljonides 1941–1942“ I, II, igal järgneval aastal lisandus uusi mälestusi, uusi teemasid. Välja anti kaua seisnud käsikirju, näiteks Jaan Roosi päevikud, unikaalsed sõjajärgse argielu kroonikad („Läbi punase öö“ I–V, 1997–2009).

Suure hulga isiklike dokumentide (elulugude, päevikute, kirjade) trükkitoimetamise kõige üldisemad ja tuntud põhjused on järgmised: teatada nendest, kes on rasked ajad üle elanud ja ellu jäänud; leida surnuid; pidada arvet ohvrite üle; organiseerida mälestuse jäädvustamise paigad (vt Paperno 2011: 1). Kuigi tunnistuslike tekstide kuhjuvat korpust ja 21. sajandil tormiliselt suurenevat elulooraamatute hulka ei saa otseselt siduda, jääb küsimus selle korpuse mõjust siiski aktuaalseks. Võib ju oletada, et kui paljud inimesed, kes varem kirjatööd polnud teinud, said raamatu autoriks, siis oli sõnaga ümber käima harjunud autoritel sedalaadi teoste kirjutamine kergem.

Kokkuvõtlikult võib suurt osa viimasel paarikümnel aastal ilmunud mälestusi liigitada tunnistuslikeks traumanarratiivideks ja kroonikalaadseteks või autoetnograafilisteks minevikukirjeldusteks.

Tunnistuslikkus ja pihtimuslikkus

Nullindatel on tugev side 1990. aastate mälukultuuriga tunnistusliku liini kaudu, mis kinnistub läbi tuntud, isegi kanooniliste autorite omaelulookirjutuslike teoste. Soov taastada ja nähtavaks teha nõukogude perioodil vaikuse- ja unustusemüüri taha kängitsetud mälu, mis eriti intensiivselt tõsis esile taasiseseisvumisperioodi, 1980. aastate lõpu ja 1990. aastate elulootulvas, ei ole kadunud ka nullindate (oma)elulookirjutuses, tulles esile tuntud kirjanike mälestusteostes, millest olulisim on Jaan Krossi „Kallid kaasteelised“ (2003; II, 2008). See suundumus loob võimaluse käsitleda kogu taasiseseisvusaegset elulookirjutust erinevate

tekstipraktikate ja ühiskondlik-kultuuriliste suhestumisprotsesside kaudu kulgeva jätkuvusena. 1980. aastate lõpul ja 1990. aastate alguses eelkõige elulugude kaudu avalikkuse keskmesse tõusnud mälu võib vaadelda kui eesti mälu kultuuri alguspunkti, mille panus taasiseseisvumisprotsessi oli märkimisväärne. Taasiseseisvumisperioodi elulugude mõjuväli oli eelkõige ühiskondlik, nendes esiletulev üksikindiviidi tunnistuse jõud, mida totalitaarsete režiimide uurijad on pidanud oluliseks vastupanumehhanismiks (Crownshaw, Leydesdorff 2005: xiii), suutis murendada nõukogude režiimi loodud ajaloodiskursust ning toimis avalikkusele vahendatud elulugude kaudu ka võimsa mälestamispraktikana. Ametlikule ajaloodiskursusele vastanduvad individuaalsed mäluaktid löid kollektiivse mäluraami, millest sai mineviku keskne tõlgendamisviis. Tekkis mälu kultuur kui „ajalooline sensibiliateet, milles ajaline järjepidevus säilib ja areneb [kogukondlike] suhestumisprotsesside kaudu“ (Hamilton 2005: 137).

Mitmetes nullindatel ilmunud mainekate eesti kirjanike omaelulookirjutuslikes teostes on äratuntavad taasiseseisvumisperioodil alguse saanud mälu kultuurile iseloomulikud individuaalse ja kollektiivse eneserefleksiooni viisid. Lisaks Krossi teosele „Kallid kaasteelised“ võiksid sellesse kategooriasse veel kuuluda näiteks Jaan Kaplinski tunnistuslikku ja pihtimuslikku mälu ühendav „Isale“ (2003), Mari Tarandi memuaar/perekonnalugu/ajastulugu vend Juhan Viidingu lapsepõlvest ja nooruseast ning Leelo Tungla lapsepõlveautobiograafiad „Seltsimees laps“ (2008) ja „Samet ja saepuru“ (2009). Ka võiks siia paigutada mõningaid ekssiilis elanud eestlaste omaelulookirjutuslikke teoseid, mille hulgas juba pealkirjagi poolest tõuseb esile Hellar Grabbi „Vabariigi laps“ (2008) ja „Seitse retke isamaale“ (2010), Käbi Laretei „Otsekui tõlkes“ (2005) ja Elin Toona „Ella“ (2008). Kui taasiseseisvumisperioodi elulookultuuri põhiväljundiks oli konkreetsete ühiskondlik-poliitiliste muutuste toetamine või koguni esile kutsumine, siis hilisemad samasuguseid mälu protsesse vahendavad teosed kinnistavad neid eneserepresentatsiooni ja identiteediraamistikke kirjandusruumis, tõstes esile kirjandust kui olulist mälu vahendamise meediumit. Mõnes mõttes saab eriti Krossi ja Kaplinski „autobiograafilisi akte“ (Smith, Watson 2010: 63–64) vaadelda kui omaelulookirjutuse eneseteadlikku asetamist kirjandusraami.

Krossi teose põhifookus ilmneb juba pealkirjas („Kallid kaasteelised“), tuues esile inimesuhete rolli elukogemuse vahendamisel ja mõtestamisel ning viidates ajaloo meele- ja vägi-valdsete jõudude poolt halastatult vormitud kogemuse ühisosale. „Kallid kaasteelised“ on avatud pöördumine kaasteeliste, saatusekaaslaste, mingis mõttes ka kogu eesti rahva poole. Kross ei esita oma elukogemust üksnes või läbivalt üksikindiviidi elutrajektoori kaudu, vaid vahendab seda sageli anekdootlike episoodide seeriana, mis sisaldab lühilugusid paljude

teiste inimeste eludest ning mida tema enda eluga seob ühtne ajalis-ruumiline raamistik.⁵ Niisugune tekstiloomestrateegia seob Krossi elulootraditsiooniga ja selle keskse rolliga eesti mälu kultuuris; seda aspekti on rõhutanud ka retseptioon, viidates teosele kui „omamoodi koguteos[ele], mis ühendab tervikuks, „viimseks tahteks“ Krossi elu ja tema kaasteeliste lood“ (Kesküla 2003).

Teose narratiivne struktuur, mis püüab hõlmata võimalikult paljusid episoodide erinevate inimeste elust, tundub viitavat autori teadlikkusele oma rollist eesti kultuuris veel ühes võtmes. Autori/jutustaja häälel teoses „Kallid kaasteelised“ on kahtlemata autoriteetne ning autor ei kasuta seda positsiooni mitte ainult oma isikliku elukogemuse esiletõstmiseks, vaid paljude hääle ja elude vahendamiseks, sealhulgas ka nende, kes enda eest enam ise rääkida ei saa. See tõstatab „representatiivsuse piiri“ küsimuse, mis Leigh Gilmore'i sõnusti iseloomustab tunnistuslikku (oma)elulookirjutust: „Enese kohustuslik laiendamine hõlmamaks teisi [---] nii laiendab kui ka piirab tunnistuslikku kõnet, teeb keeruliseks rangelt ja selgelt eristada seda, mis on „minu“ kogemus, kui ühtlasi on kaalul ka „meie“ kogemus“ (Gilmore 2001: 5). Kuigi Krossi tekstis ei ole päriselt võimalik eristada „mina“ ja „meid“, rõhutab teose narratiivne struktuur teadlikkust, et hääled ja subjektsused paratamatult segunevad sellises mineviku kujutamise viisis, mis esindab kollektiivset, kuid on samas ka tajutavalt subjektiivne.

Susannah Radstone seob 20. sajandi lõpukümnendite intensiivse süüvimise mälu temaatikasse postmodernses ühiskonnas juurdunud arusaamaga ühiskondlikust amneesias, mida iseloomustab äralõigatus tänapäevase subjekti loonud minevikust (Radstone 2010: 1). Lõhe mineviku ja oleviku vahel ning mineviku ligipääsmatus on tihedalt seotud 20. sajandi katastroofiliste ajaloosündmustega (eelkõige Teine maailmasõda ja holokaust), mida on püütud hõlmata nn mälu riismete kokkukogumise ja kontseptualiseerimise kaudu. Teise olulise aspektina toob Radstone välja, et elatakse „mälu enneolematu politiseerumise ajastul“, milles tõusevad esile uued mitmetahulised avalikud mälu haakumise vormid (samas, 2). Tema arvates vääriski mälu eelkõige kriitilist tähelepanu paljude omavahel seotud alade (ingl k *sites*) ja märkide (ingl k *signs*) ristumispunktina; mälu kaudu kulgevad mineviku, oleviku ja tuleviku ning subjektsuse ja identiteedi ajalised kujutlemisprotsessid, samuti sisemist elu ja välist maailma vahendavad ning maailmas olemise kinnistamise protsessid laiemalt (samas). Mälu erinevaid heuristilisi funktsioone ja avaldumispraktikaid visandades ei toetu Radstone

5 Lähtun mõistet *anekdoot* kasutades Eneken Laanese kontseptualiseeringust Krossi romaani „Paigallend“ analüüsis, mis vaatleb anekdooti kui „sotsiaalse mälu žanr[i] ja kuulub seega orgaaniliselt sotsiaalset mäletamist kujutava ja uuriva romaani juurde“ (Laanes 2009: 92). Laanes viitab ka anekdoodi kui jutustusele teatud perspektiivi andva jutustusviisi enesest teadlikule kasutusele teoses „Kallid kaasteelised“ (vt Laanes 2009: 92; Kross 2003b: 112).

küll (oma)elulookirjutusele, vaid eelkõige erinevaile mälu kontseptualiseerimise raamistikele, mälu poliitilistele parameetritele ja avalikele mäletamispraktikatele.

Kandev roll mälu vahendamisel on siin *tunnistuslikkusel* (ingl k *testimony, testimonial writing*), mis eesti omaelulookirjutuses mängib olulist rolli tekstides, mille eesmärgiks on soov taastada ja nähtavaks teha nõukogude perioodil vaikuse- ja unustusemüüri taha kängitsetud mälu. Eriti intensiivselt tõsis see esile taasiseseisvumisperioodi elulookultuuris, kuid on tugevalt tajutav joon ka nullindate (oma)elulookirjutuses. Tunnistuse kõrval toob Radstone teise olulise 20. sajandi lõpukümnendite omaelulookirjutusliku ja laiemalt ka kultuurilise suundusena esile *pihtimuse* ja *pihtimuslikkuse*. Radstone'i hinnangul iseloomustab tänapäeva läänemaailma elulookirjutust nihe pihtimuselt kui minakeskselt, enesereflektiivselt ja sissepoole suunatud diskursuselt väljapoole – teistele suunatud ja eelkõige teisi hõlmava tunnistusliku diskursuse suunas (Radstone 2006: 169). Pihtimuse keskseks jooneks võib pidada sissepoole suunatust, mis religioossete pihtimuste puhul väljenduvad jumala näo järgi vormitud sisemise mina otsingutes (Brooks 2000: 96). Ilmalikus kontekstis avanevad sisemise tõe otsinguid enesesse süüvimise kaudu (Axthelm 1967: 5), kus lugejale luuakse sageli illusioon juurdepääsust peategelase sisemaailma kõige privaatsematesse sfääridesse (Radstone 2006: 165–179). Nüüdisaegse pihtimuskirjanduse tõusuajaks peetakse proosas 1960. aastaid (samas, 176), luules ka 1950. aastate teist poolt (Gill 2006: 2), selle jätkuvat populaarsust aga seletatakse pihtimusel põhinevate massikultuuri vormide (eelkõige *talks-how'*) arengu ja plahvatusliku levikuga (samas, 6). Kuigi pihtimuskirjandus ei ole ainult omaelulooline, on omaelulookirjutuse eri praktikatel selles oluline roll.

Eesti nullindate või ka kogu taasiseseisvusaja omaelulookirjutuse arengutendentsid erinevad pihtimuslikkuse esiletõusu poolest lääne kultuurist ning põhjusi selleks ei ole keeruline leida.⁶ Nagu seda humoorikalt väljendab Jaan Kross, oli omaelulooline aines nõukogude ajal midagi seesugust, millel

Riigisaladuste Trükistes Kaitsmise Valitsus ja muud veel kaunimate nimedega asutused hoidsid kõige tähelepanelikumalt silma peal [---] mitte üksnes passiivse seiraja mõttes, vaid ametliku kaaskujundaja, kohustava mahakriipsutaja ja vahel harva [---] isegi ideedepakkuja tähenduses“, see aga tegi „omaeluloolise aine võimalikkuse ja kasutatavuse [---] leebelt öeldes minimaal[seks]. (Kross 2003b: 11.)

Tsensuuri huviorbiidis ei olnud üksnes elukogemuse poliitilised aspektid, vaid eraelu tertikuna. Taasiseseisvumisperioodi elulookultuuris aga tõsis mälu esile kollektiivses, tunnistuslikus mõtmes, võib öelda, et individuaalsem ja pihtimuslikum osa ootas oma järke nullindate alguseni, mil samas hakkas jõudsalt pead tõstma ka kollase ajakirjanduse stiilis

6 Pihtimusromaanide omaelulookirjutuslikkuse teemal vt ka Melts 2012: 8.

skandaalihõnguline enesepaljastus. (Ilu)kirjanduse ja massikultuuri teljel on ühe liigituse välja pakkunud Mart Velsker:

Atraktiivne enesepaljastus, mis saab kogu rahva omaks – ses mõttes kujunes kõige markantsemaks Mihkel Raua raamat „Musta pori näkku“ (2008). Kuid endiselt [peaksid] tähelepanu pälvima ka need, mis skandaali mõõtu välja ei anna, ent pakuvad kirjutamisviisilt ning sisult huvi ka ilukirjanduslikus kontekstis. Mulle meenub ikka, kuidas käib meenutamine ja arutamine Madis Kõivu, Jaan Kaplinski, Tõnu Õnnepalu, Mari Tarandi jt raamatutes. (Velsker 2009: 1422.)

Nõustudes, et Mihkel Raua „Musta pori näkku“ on olnud nii atraktiivne kui ka skandaalne, on siiski kaheldav, kas teos sellisena on saanud „kogu rahva omaks“, eriti just pihtimuslikust perspektiivist lähenedes. Teose pealkirjal on mitmeid tähendusvarjundeid, nii seotuna Mihkel Raua isa Eno Raua luuletusega „Sõidulaul“ kui ka väljendiga *kedagi poriga loopima* ehk laimama. „Musta pori näos“ laimamise tähenduses loob suurepärase maskeeringu teose pihtimusliku liini arendamiseks, mis kulmineerub teose lõpuosas, kui Rauale saab osaks religioosse uskupöördumise sarnane kogemus, mis paneb teda n-ö hukatuse lävel alkoholist ära pöörduma. Isa luuleread „Kabjad löövad meile musta pori näkku, / aga tee ei lõpe, otsa sõit ei saa“ (Raud 2008: 9) aga võivad viidata autori võimetusele keskseid olemuslikke tõesid mõista ning sellele, kuidas niisugune 'pimedus' võib valusalt riivata kõige lähedasemaid inimesi, antud juhul Raua vanemaid. Sellisest perspektiivist vaadatuna ei oleks peatükis „Viimane“ kirjeldatud vestlust Raua ja tema ema vahel enne isa surma saanud kirja panna kuidagi teisiti. Uljastest peopanemise- ja joomastseenidest ehk enamgi enesepaljastuse eetilisi piire kompav, heidab see pika varju ka autorile endale, millest ka teose lõpus sisalduvad lakoonilised read: „Alates 1990. aasta 2. augustist pole Mihkel Raud joonud tilkagi alkoholi“ (Raud 2008: 280) teda ehk vabastada ei suuda.

Kui suur osa teose „Musta pori näkku“ retseptioonist seda (tõsiseltvõetavate) pihtimuslike teoste hulka ilmselt ei liigitaks, siis Kaplinski „Isale“ näib nullindate kirjanduses esindavat just omaelulookirjutuse pihtimuslikku tasandit. Erinevalt religioosest pihtimusest ei lähtu Kaplinski teos ühest kesksest pöördepunktist, vaid teeb nähtavaks „(enesest) jutustamise käigus muutuva mina“ (Radstone 2006: 171). Kui pöördepunkt kui selline on olemas, jääb see väljapoole teost ennast: näiteks otsusena selline teos üldse kirjutada või keskenduda enesele pöördumise kaudu isa poole. Jälgi isast on Kaplinski kogunud pikema aja vältel, raamatus seovad tema enese mõtted (teistsuguse võimaluse puudumisel) need ühtseks tervikuks:

Aga kirjutan osalt just sellepärast, et sind ei ole, et ma ei ole saanud sinuga kunagi rääkida. [---] Kirjutada sellest, mis on jäänud rääkimata, kuna mul ei ole olnud isa, kellele rääkida. Et olen nagu paljud teised, paljud isata kasvanud kahekümnenda sajandi kurja keskpaiga lapsed [---], kellel kõigil on jäänud midagi rääkimata, tundmata. Olemata. (Kaplinski 2003: 6.)

Kuigi teos vahendab laiema kultuuri- ja ajaloopildi mõttes lugejale terve ajastu, ei ole selle põhifookuseks niivõrd aeg ega ka autori enese elukäik, vaid see, kuidas ta oma elu seda kirja pannes sammhaaval mõtestab, peatudes pikemalt olulisematel hetkedel, mille kaudu ilmneb olemise sügavam tähendus autorile enesele.

Kokkuvõtteks

Kuivõrd omaelulookirjutus pole varasematel aegadel kirjanduse huvisfääris eraldiseisva nähtusena esile tõusnud ja kuivõrd see on nullindatel aset leidnud mitmekesisel ning vastuolulisel viisil, on ühe artikli mahus selle kohta raske suuri üldistusi teha. Ajalises raamistuses ei saa omaelulookirjutuse esiletõusu siduda vaid nullindatega, õigem oleks seda vaadelda ühe jätkuvusena läbi kahe kümnendi või isegi veelgi laiemas ajalises mõõtmes. Tunnistusliku liini kaudu tekib tugev side 1990. aastate mäluksuuriga, mis nullindatel kinnistub tuntud autorite omaelulookirjutuslikes teostes, mille hulgas tuleb eriti võimsalt esile Krossi „Kallid kaasteelised“. Teine oluline liin omaelulookirjutuse arengus, mida võiks iseloomustada kui tekstuaalseid mänge niinimetatud tegeliku ja väljamõeldud maailma piiridel, kujunes välja juba 1990. aastate lõpul (näiteks Kõivu ja Õnnepalu teosed) ja nullindate alguses, olemata tihedalt seotud omaelulookirjutuse pealetungiga nullindatel.

Omaelulookirjutus ei ole hõlmatav ainult kirjandusväljaga, kuid kahtlemata avardab see kirjanduse mõõdet. Nullindadel tõusis esile mitmeid uusi omaelulookirjutuse praktikaid ja žanre, näiteks (sageli kollaboratiivselt kirjutatud) kuulsuste elulood, teatud fookusega eluloosarjad (näiteks Petrone Prindi „Minu“-sari või lapsepõlveautobiograafiad), varasemast tugevamalt tõuseb esile omaelulookirjutuslik luule ning omaelulookirjutuse pildilis-visuaalne külg faktuaalsuse/fiktionaalsuse teljel, millel käesolevas artiklis pikemalt peatuda ei jõutudki.

20. sajandi lõpu-, eriti aga 21. sajandi alguskümnendil on eesti kirjanduspilt varasemaga võrreldes teinud läbi tohutu arengu. Mitte kunagi ei ole eestikeelsete raamatute valik olnud nii suur, kuid see küllus on toonud kaasa ka mõistete hägustumise ja lugejate segadussatatumise. Vaba turu tingimustes võib ju igaüks saada raamatu autoriks. Seega vajaks kirjanduse ja kirjanduse lähižanride areng edaspidi kindlasti põhjalikku ja mitmekülgset läbikirjutamist.

Kirjandus

Axthelm, Peter 1967. *The Modern Confessional Novel*. New Haven: Yale University Press.

Brooks, Peter 2000. *Troubling Confessions*. Chicago and London: Chicago University Press.

Cronshaw, Richard, Selma Leydesdorff 2005. *On Silence and Revision: The Language and Words of the Victims. – Memory and Totalitarianism*. Ed. L. Passerini. New Brunswick and London: Transaction Publishers, lk viii–xviii.

- Culley, Margo** 1998. Introduction to 'A Day at a Time: Diary Literature of American Women, from 1764 to 1985'. – Women, Autobiography, Theory. Eds. S. Smith, J. Watson. Madison: University of Wisconsin Press, lk 217–221.
- De Man, Paul** 1979. Autobiography as De-facement. – MLN, Vol. 94, No. 5, lk 919–930.
- Epner, Luule** 2006. Väike ringkäik mulluses proosas. – Looming, nr 3, lk 438–458.
- Gill, Jo** 2006. Introduction. – Modern Confessional Writing. Ed. J. Gill. London and New York: Routledge, lk 1–10.
- Gilmore, Leigh** 1994. Autobiographics. A Feminist Theory of Women's Self-Representation. Ithaca: Cornell University Press.
- Gilmore, Leigh** 2001. The Limits of Autobiography. Trauma and Testimony. Ithaca: Cornell University Press.
- Hamilton, Paula** 2003. Sale of the Century? Memory and historical consciousness in Australia. – Contested Pasts. The Politics of Memory. Eds. K. Hodgkin, S. Radstone. London and New York: Routledge, lk 136–152.
- Hellat, Henn-Kaarel** 2002. Inimese tegemine. Niidiliimija. Tallinn: Faatum.
- Hellat, Henn-Kaarel** 2008. Inimese tegemine. Templis ja tavernis. Tallinn: Faatum.
- Hellerma, Kärt** 2012. Elulugude ajastu: kas vabaduse pohmelus või kujutusvõime kriis. – Looming, nr 5, lk 696–710.
- Hennoste, Tiit** 2009. Mälu ja elu. Grilliajastu kirjandus. – Looming, nr 12, lk 1271–1280.
- Kaplinski, Jaan** 2003. Isale. Tallinn: Varrak.
- Kaus, Jan** 2009a. Ilukirjandus ja elukirjandus: eesti proosast. – Vikerkaar, nr 6, lk 41–57.
- Kaus, Jan** 2009b. Liiga palju paljusust. Looming, nr 12, lk 1687–1695.
- Kesküla, Kalev** 2003. Rahvuse vanaisa. – Eesti Ekspress, 4. det.
- Kross, Jaan** 2003a. Omaeluloolisus ja alltekst. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Kross, Jaan** 2003b. Kallid kaasteelised. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Kurvet-Käosaar, Leena** (koost ja toim) 2010a. Omaelulookirjutus Eesti kultuuriloos. Methis. *Studia humaniora Estonica*, nr 5/6, doi:10.7592/methis.v4i5-6
- Kurvet-Käosaar, Leena** 2003. Teemandid tolmuhunnikus ehk kuidas vaadelda naiste päevikuid. – Keel ja Kirjandus, nr 3, lk 178–191.
- Kurvet-Käosaar, Leena** 2007. Kunstniku portree väikese tüdrukuna. – Looming – olemise kehtestamine: Viivi Luik. Toim. A. Merilai. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 211–234.
- Kurvet-Käosaar, Leena** 2008. Omakandiharjumus. Tõnu Õnnepalu. Flandria päevik. – Keel ja Kirjandus, nr 6, lk 470–473.
- Kurvet-Käosaar, Leena** 2010b. Mõistete rägastikus: autobiograafiast omaelulookirjutuseni. – Methis. *Studia humaniora Estonica*, nr 5/6, lk 7–19, doi:10.7592/methis.v4i5-6.514
- Kurvet-Käosaar, Leena** 2011. Throwing Mud in the Face or Gentle Journeys into Frames of Time? Some Notes on Post-Soviet Life-Writing in Estonia. – Interlitteraria, No. 16, lk 535–551.
- Laanes, Eneken** 2009. Lepitamatud dialoogid: subjekt ja mälu nõukogudejärgses eesti romaanis. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus.
- Lejeune, Philippe** 2010. Autobiograafiline leping. – Methis. *Studia humaniora Estonica*, nr 5/6, lk 196–223, doi:10.7592/methis.v4i5-6.530
- Mathura** [Margus Lattik] 2012. Pilguheit eesti omaelulookirjutusele: nähtus ja selle ajalugu. – Keel ja Kirjandus, nr 3, lk 216–219.

- Melts, Brita** 2012. Pihtimusromaanist. – *Sirp*, 3. veebr.
- Meri, Hindrek** 2008. Tagasivaateid veerevast vagunis. Tartu: Ilmamaa.
- Mutt, Mihkel** 2009a. Raamat nagu *reality show*. – *Postimees*, 2. aprill.
- Mutt, Mihkel** 2009b. Mälestused I. Eesti doomino. Eelmälestused. Tallinn: Fabian.
- Nigov, Anton** [Tõnu Õnnepalu] 2002. Harjutused. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Olesk, Sirje** 2008. Mastimännid ja muu mets: mitmekülguse võlu. Eesti proosast aastal 2007. – *Looming*, nr 3, lk 424–441.
- Paperno, Irina** 2009. *Stories of the Soviet Experience: Memoirs, Diaries, Dreams*. Ithaca, New York: Cornell University Press.
- Pilv, Aare** 2005. Tekst kohandamiste vahel. Anton Nigovi „Harjutuste“ juhtum. – Kohanevad tekstid. Toim. V. Sarapik, M. Kalda. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 135–154.
- Pilv, Aare** 2009. Niivõrd nüüd. Suvelektüüriks minakirjutusest. – *Sirp*, 24. juuli.
- Pilv, Aare** 2010. Minakirjutusest. Tõnu Õnnepalu, Mihkel Raua ja Madis Kõivu näitel. – *Methis. Studia humaniora Estonica*, nr 5/6, lk 122–130, doi:10.7592/methis.v4i5-6.523
- Radstone, Susannah** 2006. *Cultures of Confession/Cultures of Testimony*. – *Modern Confessional Writing*. Ed. J. Gill. London and New York: Routledge, lk 166–179.
- Radstone, Susannah** 2010. Introduction. *Mapping Memory*. – *Memory. Histories, Theories, Debates*. Eds. S. Radstone, B. Schwarz. New York: Fordham University Press, lk 1–9.
- Raud, Mihkel** 2008. Musta pori näkku. Tallinn: Tammerraamat.
- Smith, Sidonie** 1990. *Construing Truths in Lying Mouths; Truth-telling in Women's Autobiography*. – *Studies in Literary Imagination*, Vol. 23, No. 2, lk 145–164.
- Smith, Sidonie, Julia Watson** 2010. *Reading Autobiography. A Guide for Interpreting Life Narratives*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Vaher, Vaapo** 2009. Etapp küll, kuid mitte epohh. – *Looming*, nr 11, lk 1564–1573.
- Velsker, Mart** 2009. Uus kirjandus ja uued lugejad. – *Looming*, nr 10, lk 1410–1425.

Leena Kurvet-Käosaar – PhD maailmakirjanduse alal, Tartu Ülikooli kultuuriteaduste ja kunstide instituudi kirjandusteooria dotsent, Eesti Kirjandusmuuseumi kultuuriloolise arhiivi vanemteadur, ETF granti „Adressaadi dünaamika eesti elulookirjutuses” (2012–2015) hoidja. Uurimissuunad: eesti omaelulookirjutuse traditsioon, naisautobiograafiad, päevikud; trauma-teooria ja stalinismi perioodi repressioonikogemuse vahendamine elulugudes; modernism ja modernsuskogemus.

E-post: leena.kurvet-kaosaar@ut.ee.

Rutt Hinrikus – MA eesti kirjanduse alal, Eesti Kirjandusmuuseumi kultuuriloolise arhiivi teadur, töötanud arhiivis alates 1972. aastast, aastatel 1976–1996 juhatajana. Alates 1990. aastast organiseerinud eesti elulugude kogumist ja uurimist, avaldanud mitmeid elulooantoloogiaid, samuti tekstikriitilisi väljaandeid päevikutest. Uurimisvaldkonnaks on 20. sajandi kultuurilugu, eesti eksiilkirjandus; avaldanud arvukalt artikleid ja kirjandusarvustusi.

E-post: rutt@kirmus.ee.

Estonian Life Writing of the 2000s as a Continuity Over the Post-Soviet Period

Leena Kurvet-Käosaar, Rutt Hinrikus

A distinctive feature of the (literary) culture of the 2000s is a sudden increase in the publication of works of life writing in different genres. Although life writing as a phenomenon has received considerably more critical attention in recent years, it has not yet settled within the literary canon, and theoretical debates concerning its diverse textual practises are still in initial phases. The current article provides an overview of Estonian life writing of the 2000s, viewing the emergence of new forms, themes and perspectives as a continuity within the wider framework of the post-Soviet period and in comparison with some recent developments and theoretical foci of life writing studies in general.

The processes of the construction of subjectivity and identity in a number of autobiographical writings published in the first half of the 2000s can be traced back to the emergence of Estonian “memorial culture” in the late 1980s and 1990s, where oral and written testimonial accounts of personal experience focusing on the period of the Soviet occupation played an important role in the process of dismantling the official Soviet discourses of history and contributed to the process of regaining independence. A number of life writing texts by well-known Estonian literary figures published in the mid-2000s employ modes of collective and individual self-conception and self-reflection similar to those prevalent in the texts of life stories. No longer employed for the purposes of implementing socio-political change, these works confirm and consolidate such modes of identification and self-representation within the framework of (literary) culture. Another important trend of Estonian life writing of the 2000s involves “textual games”, where lived experience and the construction of fictional worlds are intertwined in a complex and self-conscious manner. Visible most strongly in the work of Tõnu Õnnepalu and Madis Kõiv, this feature of Estonian life writing also emerged in the second half of the 1990s and early 2000s and is not immediately related to the “life writing boom” of the second half of the 2000s.

Although the distinctive features of post-Soviet Estonian life writing did not emerge in the 2000s, the considerable increase in the publication of life writing works during that period has given rise to critical debates on its role and implications in (literary) culture, as the borders and limits of literature where life writing has had an influence cannot be strictly defined. The mapping and positioning processes of new emergent forms and practices of life writing and life writing as a realm with a strong affiliation not only with literature but also with history and cultural history is an on-going process where only the first markers have been delineated.

Leena Kurvet-Käosaar – PhD in comparative literature. Associate professor of literary theory at the Institute of Cultural Research and Fine Arts, the University of Tartu; senior researcher, Estonian Cultural History Archives, Estonian Literary Museum; holder of the ESF grant “Dynamics of Address of Estonian Life Writing” (2012–2015). Research interests: the tradition of Estonian life writing, women’s life writing practices, the diary; trauma theory, mediation of the experience of Stalinist repression in life stories; modernism and the experience of modernity.

E-mail: leena.kurvet-kaosaar@ut.ee.

Rutt Hinrikus – MA in Estonian literature. She has been a researcher at the Estonian Cultural History Archives, Estonian Literary Museum since 1972 (1976–1996, head of the archives). Her main research fields are the 20th-century Estonian literature and life stories. She has edited four books on literary correspondences and diaries, and compiled several anthologies of life histories. She has also written numerous articles and reviews on Estonian literature.

E-mail: rutt@kirmus.ee.